
ANNALS OF THE POLISH ASSOCIATION OF AGRICULTURAL AND AGRIBUSINESS ECONOMISTS

ROCZNIKI NAUKOWE
STOWARZYSZENIA EKONOMISTÓW ROLNICTWA I AGROBIZNESU

Received: 31.12.2022
Acceptance: 06.03.2023
Published: 22.03.2023
JEL codes: Q1, Q01, R11

Annals PAAAE • 2023 • Vol. XXV • No. (1)

License: Attribution 3.0 Unported (CC BY 3.0)

DOI: 10.5604/01.3001.0016.2917

GRZEGORZ ŚLUSARZ¹

Uniwersytet Rzeszowski, Polska

ZMIANY STRUKTURALNE W ROLNICTWIE PODKARPACIA W II DEKADZIE XXI WIEKU

Słowa kluczowe: rolnictwo, region, zmiany strukturalne, zrównoważony rozwój,
Podkarpacie

ABSTRAKT. Celem artykułu jest ocena zmian strukturalnych zachodzących w rolnictwie Podkarpacia. Głównym źródłem danych wykorzystanych w analizie były wyniki dwóch ostatnich powszechnych spisów rolnych za lata 2010 i 2020. Analizie poddano strukturę obszarową gospodarstw, ich średnią powierzchnię oraz strukturę użytkowania gruntów, stanowiących ważne składowe struktury agrarnej regionu. Na podstawie wskaźników struktury i dynamiki dokonano oceny zachodzących zmian w odniesieniu do potencjału produkcyjnego gospodarstw rolnych oraz ich skutków dla rozwoju gospodarstw z tego regionu. Badania wykazały dalsze pogłębianie się procesów dezagraryzacji na Podkarpaciu oraz nasilenie się tej negatywnej tendencji w rolnictwie. Zmniejszająca się liczba gospodarstw nie przekłada się na poprawę niekorzystnej struktury obszarowej i średniej wielkości gospodarstwa. Rozdrobniona struktura gospodarstw rolnych była główną barierą ich rozwoju w konkurencyjnych warunkach rynkowych oraz przyczyną pogarszającej się pozycji rolnictwa tego regionu na tle całej Polski. Słabość ekonomiczna małych gospodarstw rolnych, które dominują w tym regionie, ogranicza możliwości wykorzystania ich potencjału, a tym samym realizację zrównoważonego rozwoju. Szczególnie poważnym zagrożeniem jest radykalny spadek pogłowia bydła i owiec, zwłaszcza na terenach górskich, o dużym potencjale paszowym użytków zielonych, których rolnicze wykorzystanie pozwala na pełnienie wielu funkcji pozaprodukcyjnych.

¹ Corresponding author: gslusarz@ur.edu.pl

WSTĘP

Rozwój to proces zachodzących zmian ilościowych i jakościowych. Tempo zmian jest zróżnicowane zarówno w poszczególnych dziedzinach życia, jak i terytorialnie. Efektem zmian uwarunkowań rozwoju są zmiany strukturalne w poszczególnych dziedzinach życia i w określonych systemach społeczno-gospodarczych. W strukturze rozwoju społeczno-gospodarczego poszczególne elementy same w sobie niewiele znaczą. Sens nadaje im dopiero uczestnictwo w całości w określonej strukturze [Stanny 2013, s. 179]. To określone struktury decydują o tempie i poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego. Rozwój obszarów wiejskich to tworzenie takich struktur gospodarczych i społecznych w środowisku lokalnym, które są w stanie poprawić jakość życia i pracy mieszkańców. Ważną rolę w ich rozwoju odgrywa rolnictwo, które jest głęboko wplecione w tkanę społeczno-ekonomiczną i kulturową naszego kraju [Stanny 2013]. Rolnictwo w Polsce (główny dysponent przestrzeni) na przełomie wieków znalazło się w szczególnie trudnej sytuacji. Było to spowodowane niemal nałożeniem się w czasie efektów zmian systemowych w polskiej gospodarce, zachodzących na przełomie lat 80. i 90. XX wieku oraz procesów związanych z przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej (UE). Zasadnicza zmiana uwarunkowań funkcjonowania gospodarstw rolnych i gwałtowne poddanie ich mechanizmom konkurencyjnego rynku, przy jednoczesnej konieczności dostosowywania się do wielu wymagań wynikających ze wspólnej polityki rolnej, stanowiły dla nich duże wyzwanie. Skutki i kierunki zmian z tego wynikające w dużym stopniu uzależnione były od pierwotnego stanu rolnictwa w danym regionie, jak i od ogólnego poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego regionu. W szczególnie trudnej sytuacji znalazły się regiony peryferyjne, zapóźnione w rozwoju, charakteryzujące się słabym, rozdrobionym rolnictwem. Przykładem takiego regionu jest objęte badaniami Podkarpacie.

MATERIAŁ I METODYKA BADAŃ

W artykule zaprezentowano część wyników szerszych badań dotyczących przeobrażeń strukturalnych zachodzących w rolnictwie i w obszarach wiejskich Podkarpacia – specyficznego, peryferyjnego regionu Polski [Ślusarz i in. 2022]. Zasadniczy problem badań sprowadzał się do poszukiwania odpowiedzi na następujące pytania:

- jakie zmiany strukturalne zaszły w rolnictwie Podkarpacia w II dekadzie XXI wieku?
- jak te zmiany wpłynęły na pozycję rolnictwa regionu w kraju?
- czy zachodzące zmiany sprzyjają realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju w regionie?

Odpowiedzi na tak sformułowane pytania były podstawą do realizacji celu głównego badań, sprowadzającego się do oceny zmian strukturalnych zachodzących w rolnictwie

Podkarpacia, kształtujących jego pozycję w kraju oraz wpływających na realizację zrównoważonego rozwoju. Nawiązano do tzw. podejścia słabego zrównoważenia, zakładającego równowagę pomiędzy ekonomicznym, ekologicznym i społecznym wymiarem rolnictwa [Matuszczak 2020], co w praktyce powinno prowadzić do optymalnego wykorzystania potencjału gospodarstw.

Główny źródłem danych wykorzystanych w analizie były wyniki dwóch powszechnych spisów rolnych z lat 2010 i 2020. Zasadnicza analiza dotyczyła danych za lata 2010-2020 i poprzedzona była syntetyczną charakterystyką specyfiki regionu Podkarpacia. Do analizy i prezentacji materiałów wykorzystano metody porównawczo-opisowe, tabelaryczne i graficzne. Na podstawie wskaźników struktury i dynamiki dokonano oceny zachodzących zmian w odniesieniu do potencjału produkcyjnego gospodarstw rolnych oraz ich skutków dla rozwoju, w tym związanego ze zrównoważonym rozwojem oraz dla pozycji rolnictwa Podkarpacia w Polsce. Szczegółowej analizie poddano strukturę obszarową gospodarstw, ich średnią powierzchnię oraz strukturę użytkowania gruntów, stanowiących ważne elementy składowe struktury agrarnej regionu. Struktura agrarna, często postrzegana jako czynnik pierwotny kształtowania obszarów wiejskich [Wawrzyniak, Wojtasik 2000, s. 295], rzutuje na strukturę produkcji rolniczej, na stan i kierunki zmian w produkcji roślinnej i zwierzęcej, na dochody ludności rolniczej i na jej aktywność ekonomiczną. Te wszystkie elementy były również przedmiotem analizy.

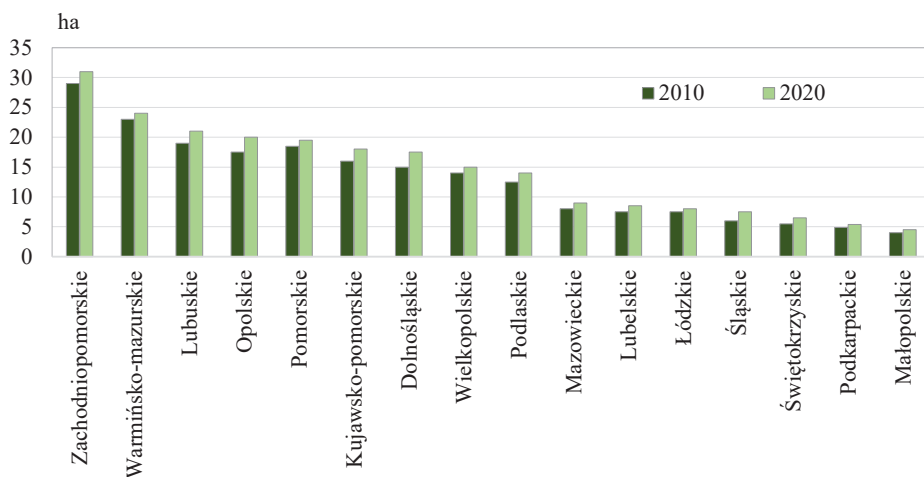
WYNIKI BADAŃ

Zmiany strukturalne w rolnictwie i w obszarach wiejskich są procesem długotrwałym i determinowane są wieloma czynnikami. O ich dynamice i skali w dużym stopniu decyduje specyfika regionu. Ta zaś jest efektem uwarunkowań wewnętrznych danego regionu oraz oddziaływania uwarunkowań zewnętrznych, będących wynikiem procesów towarzyszących współczesnemu rozwojowi. Doświadczenia pokazują, że współcześnie atrybutem szerszego procesu rozwoju społeczno-gospodarczego staje się urbanizacja – jeden z kluczowych czynników wielkiej skali zmian strukturyzujących przestrzeń i społeczeństwa [Czarnecki 2010, s. 61], a także dezagraryzacja lokalnej struktury gospodarczej [Rosner 2010, s. 13]. Procesy te są również charakterystyczne dla obszarów wiejskich i rolnictwa w Polsce, chociaż zachodzą tu z pewnym opóźnieniem w stosunku do rozwiniętych gospodarek. Zmiany strukturalne w rolnictwie Podkarpacia są w dużym stopniu determinowane jego specyfiką. Podkarpacie jest regionem kontrastów. Z jednej strony, jest to region rozwijający się pod hasłem „Podkarpacie region innowacji”, co znajduje odzwierciedlenie w dokumentach strategicznych regionu [UMWP 2013, 2015], a w rzeczywistości posiada on wiele cech regionu peryferyjnego, czego potwierdzeniem jest m.in. jeden z najniższych wskaźników PKB *per capita* nie tylko w kraju, ale również

wśród regionów UE. Jest regionem, w którym dynamicznie rozwijają się firmy związane z nowoczesnym przemysłem lotniczym, z przemysłem samochodowym oraz branżą informatyczną, wpisujące się w inteligentne specjalizacje regionu². Równocześnie jest to najslabiej zurbanizowany region Polski *sensu stricte*, znajdujący odzwierciedlenie w liczbie i odsetku ludności miejskiej. Na Podkarpaciu w 2020 roku 58,6% ludności mieszkało na obszarach wiejskich [US Rzeszów 2022, s. 62]. W tym regionie występuje jedna z najbardziej rozdrobnionych struktura obszarowa gospodarstw w Polsce i jedna z najniższych średnia powierzchnia gospodarstwa. Wysoka lesistość (zwłaszcza w gminach górskich i podgórskich) oraz walory przyrodnicze sprawiają, że ponad 50% powierzchni regionu objęte jest różnymi formami ochrony przyrody. Wszystko to razem wpływa w istotny sposób na obecny stan i przeobrażenia zachodzące w rolnictwie i na obszarach wiejskich regionu. Podkreślić należy, że rolnictwo i obszary wiejskie regionu w szczególnie dotkliwy sposób odczuły przeobrażenia systemowe zachodzące w Polsce po 80. roku ubiegłego stulecia. Bowiem tradycyjne, rozdrobnione rolnictwo regionu, nastawione głównie na samozaopatrzenie gospodarstw domowych i ograniczoną sprzedaż nadwyżek, stanęło przed wyzwaniami bezwzględnej konkurencji rynkowej, wykraczającej daleko poza lokalne rynki. Równocześnie w gruzach legł dotychczasowy system zaopatrzenia i zbytu małych gospodarstw, związany głównie z gminną spółdzielczością zaopatrzenia i zbytu, ze spółdzielczością mleczarską oraz z funkcjonowaniem małych lokalnych zakładów przetwórstwa rolno-spożywczego, prowadzących własną kontraktację surowca potrzebnego do produkcji. Likwidacji uległy również spółdzielnie kółek rolniczych stanowiące istotne wsparcie techniczno-technologiczne dla funkcjonowania małych, słabych ekonomicznie gospodarstw. Można powiedzieć, że zatracona została podstawowa tkanka funkcjonowania drobnotowarowego rolnictwa.

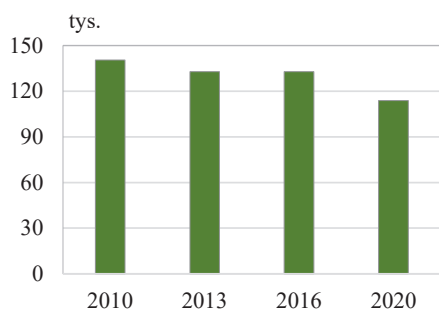
Kluczową rolę w specyfice regionu odgrywało i odgrywa duże rozdrobnienie gospodarstw. Wielkość gospodarstwa decyduje o możliwościach produkcyjnych, efektach skali, dochodowości gospodarstw, w tym również o przychodach wynikających z dopłat bezpośrednich. W rezultacie wszystko to razem decyduje o konkurencyjności zarówno gospodarstw, jak i konkurencyjności rolnictwa regionów, w których one funkcjonują. Konkurencyjność rolnictwa rozpatrywana na poziomie mezoekonomicznym jest zawsze uzależniona od konkurencyjności pojedynczych gospodarstw rolnych, które łącznie przesadzają o potencjale i pozycji konkurencyjnej rolnictwa danego regionu [Czudec i in. 2017]. Średnia powierzchnia gospodarstwa w regionie, która wynosiła w 2020 roku 5,93 ha (5,2 ha użytków rolnych), plasowała województwo prawie na samym

² Inteligentne specjalizacje regionu są rezultatem wyboru bazującego przede wszystkim na regionalnych atutach i endogenicznych zasobach. W Regionalnej Strategii Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata 2014-2020 na rzecz inteligentnej specjalizacji RIS3 wyznaczono 4 inteligentne specjalizacje: lotnictwo i kosmonautyka, motoryzacja, jakość życia, informacja i telekomunikacja.



Rysunek 1. Regionalne zróżnicowanie średniej powierzchni gospodarstwa według użytków rolnych w latach 2010 i 2020

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS



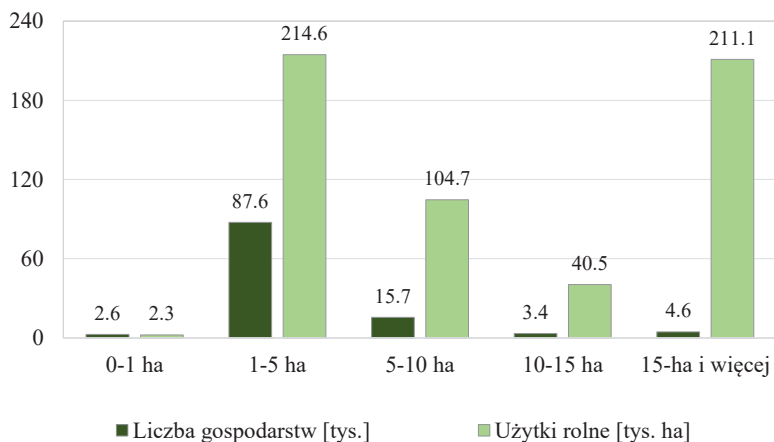
Rysunek 2. Zmiany liczby gospodarstw rolnych w latach 2010-2020 w województwie podkarpackim

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

końcu klasyfikacji polskich regionów według tego kryterium (rysunek 1). Świadczy to o słabości potencjału podkarpackiego rolnictwa w kontekście kształtowania jego konkurencyjności. Zwłaszcza, gdy zestawia się to z przeciętną powierzchnią gospodarstwa w Polsce, która wynosiła 12,65 ha, w tym 11,35 ha użytków rolnych. W okresie objętym badaniami nastąpiła bardzo niewielka poprawa przeciętnej powierzchni w regionie – w 2010 roku wynosiła ona 5,15 ha (4,9 ha użytków rolnych).

W Polsce w analogicznym okresie powierzchnia ta odpowiednio wynosiła 11,26 ha i 9,85 ha i odnosząc te wielkości

do 2020 roku, należy stwierdzić, że w tym przypadku dynamika tych wskaźników w kraju była większa niż na Podkarpaciu. Należy podkreślić, że niewielkie zmiany średniej wielkości gospodarstwa w regionie miały miejsce przy dosyć dużym, bo prawie 20-procentowym spadku ich liczby – ze 140,5 tys. do 113,9 tys. (rysunek 2). Spadek liczby gospodarstw jest tendencją notowaną w Polsce od wielu lat. W analizowanym okresie ubyło 192 tys. gospodarstw, czyli niemal 13% ogółu [Baer-Nawrocka, Poczta 2022]



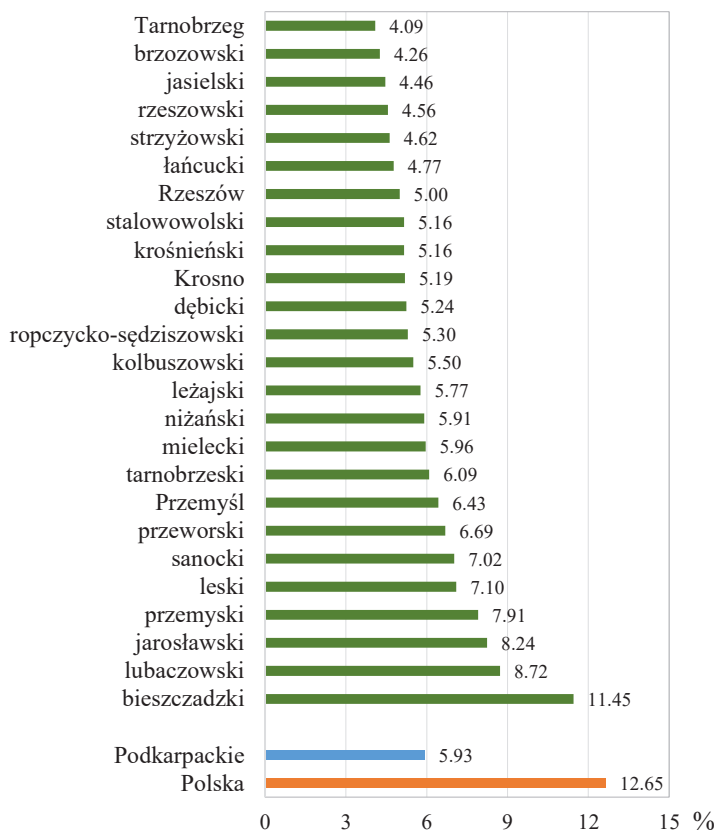
Rysunek 3. Struktura obszarowa gospodarstw rolnych i zasoby ziemi w ich dyspozycji w województwie podkarpackim

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

i był to znacznie niższy spadek niż w regionie. Równocześnie przyrost średniej krajowej wielkości gospodarstwa był znacznie większy niż w regionie. Niewielka średnia powierzchnia gospodarstwa jest odzwierciedleniem niekorzystnej, rozdrobnionej ich struktury (rysunek 3). W regionie przeważają gospodarstwa o powierzchni do 5 ha – 87,6 tys., co stanowiło 76,8% ogółu gospodarstw. Ta grupa gospodarowała na 37,8% użytków rolnych regionu. Gospodarstw o powierzchni powyżej 15 ha było 4,6 tys., czyli zaledwie 4%, ale w ich dyspozycji były podobne zasoby użytków rolnych – 36,8%. Ponad 90% gospodarstw rolnych regionu ma mniejszą powierzchnię od przeciętnej wielkości gospodarstwa w Polsce, a dysponowały one ponad 60% użytków rolnych. To dobrze obrazuje jedną z głównych barier rozwoju rolnictwa na Podkarpaciu i pośrednio świadczy o słabości potencjału gospodarstw rolnych regionu. Zwłaszcza, gdy zestawimy to z badaniami wskazującymi, że przy obecnych uwarunkowaniach ekonomicznych dopiero 50-hektarowy areal stanowi pewnego rodzaju granicę obszarową gospodarstwa, poniżej której, przy typowych uprawach, produkcja i dochody utrudniają uzyskanie dochodów parytetowych i często wykluczają inwestycje [Baer-Nawrocka, Poczta 2022].

Porównując strukturę obszarową gospodarstw Podkarpacia w 2020 roku ze strukturą wynikającą z wyników Powszechnego Spisu Rolnego (PSR) w 2010 roku, należy zauważyć niewielką, ale korzystną zmianę – spadek udziału (o 2,5 punkty procentowe – p.p.) gospodarstw najmniejszych obszarowo (do 5 ha) i podobny (o 2,4 p.p.) wzrost udziału gospodarstw o powierzchni powyżej 10 ha [Ślusarz i in. 2022, s. 28]. Jednak jest ona nadal bardzo rozdrobniona dla racjonalnego gospodarowania. Jest to efekt nie

tylko uwarunkowań wewnętrznych, ale również niesprzyjającej polskiej polityki rolnej – głoszącej apoteozę małych i średnich gospodarstw rodzinnych, z których większość nie zdoła, pomimo pomocy publicznej, być konkurencyjna i produktywna ani zapewnić odpowiednich dochodów tzw. parytetowych [Wilkin 2020]. Ponadto badania wskazują, że w przypadku drobnych gospodarstw czynnikiem ograniczającym podaż ziemi, a tym samym tempo zmian strukturalnych, jest również czynnik emocjonalny związany z traktowaniem ziemi jako wartości kulturowej [Majchrzak 2015]. Podkreślić także należy duże zróżnicowanie przestrzenne struktury obszarowej i wielkości gospodarstw w regionie (rysunek 4). Jednak w żadnym z powiatów województwa podkarpackiego średnia powierzchnia gospodarstwa nie przekraczała średniej powierzchni gospodarstwa w kraju. Najbardziej zbliżona do średniej krajowej była ona w powiecie bieszczadzkiem (11,45 ha), ale już w powiatach lubaczowskim, jarosławskim i przemyskim różnica ta była już znacząca.

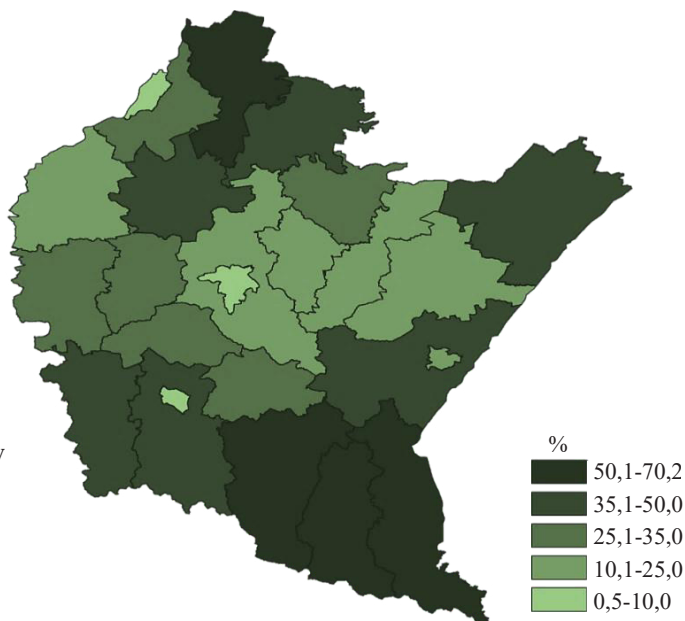


Rysunek 4. Zróżnicowanie średniej powierzchni gospodarstw rolnych na poziomie w powiatów w województwie podkarpackim na tle kraju i regionu w 2020 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

Najwięcej dużych gospodarstw usytuowane jest we wschodniej i południowo-wschodniej części regionu. Wynika to z faktu, że ich powstawanie w dużej części było efektem zagospodarowania ziemi po byłych PGR, których najwięcej było na tym terytorium. Ogólnie należy stwierdzić, że na Podkarpaciu następuje polaryzacja gospodarstw. Większość gospodarstw rolnych regionu wpisuje się jednak w model gospodarstw tradycyjnych, bazujących głównie na własnych zasobach pracy, niewielkim wykorzystaniu zewnętrznych czynników produkcji i relatywnie niskim poziomie kapitałochłonności. Dochody z rolnictwa mają tu coraz mniejsze znaczenie w kształtowaniu dochodów gospodarstw domowych. W sensie rozwojowym, gospodarstwa oparte na tym modelu nie są perspektywiczne, jednak uwagę wciąż zwraca ich żywotność i łatwość dostosowywania się do zmieniających warunków [Grzelak 2022, s. 52-53].

Struktura obszarowa gospodarstw ma istotny wpływ na strukturę produkcji rolniczej, strukturę wykorzystania gruntów, a zwłaszcza na strukturę zasiewów. Struktura użytkowania gruntów na poziomie określonej jednostki administracyjnej (gminy, powiatu i województwa) w dłuższym okresie jest w dużym stopniu determinowana uwarunkowaniami przyrodniczymi danego terytorium. Uwarunkowania te decydują zwłaszcza o proporcjach między lasami i użytkami rolnymi oraz między gruntami ornymi a użytkami zielonymi w strukturze użytków rolnych. Podkarpacie pod względem uwarunkowań przyrodniczych dla produkcji rolniczej jest bardzo zróżnicowane. Pośrednim odzwierciedleniem tego zróżnicowania jest wskaźnik lesistości (rysunek 5). Największym udziałem lasów



Rysunek 5. Udział lasów w ogólnej powierzchni powiatów Podkarpacia
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

w ogólnej powierzchni, a tym samym najniższym udziałem użytków rolnych, charakteryzują się powiaty obszarów górskich i podgórskich w południowej i południowo-wschodniej części regionu oraz powiaty, w których występują słabe jakościowo gleby z północnej części regionu. To zróżnicowanie przekłada się również na strukturę użytkowania gruntów w gospodarstwach, a w połączeniu z ich wielkością – na strukturę zasiewów.

W strukturze zasiewów w 2020 roku, podobnie jak i w latach poprzednich, dominowały zboża. Zajmowały one powierzchnię 233,4 tys. ha, co stanowiło 75,7% ogólnej powierzchni zasiewów. W porównaniu z wynikami PSR z 2010 roku, zauważalny jest wzrost powierzchni uprawy zbóż. W 2010 roku nie przekraczała ona 220 tys. ha, czyli w analizowanym okresie powierzchnia ta zwiększyła się o 6,4%. Gminami wiodących w skali województwa pod tym względem w 2020 roku były: Wadowice Górne (91,1%) i Radomyśl Wielki (90,3%) w powiecie mieleckim oraz w gmina Pilzno (88,7%) w powiecie dębickim. W tych gminach można wręcz mówić o monokulturze zbożowej, co należy oceniać negatywnie z punktu widzenia realizacji koncepcji zrównoważonego rozwoju. Oceniając zmiany zachodzące w strukturze zasiewów w dłuższej perspektywie, należy stwierdzić, że w stosunku do 2002 roku w 2020 roku nastąpiło zmniejszenie zarówno powierzchni zasiewów pszenicy (120,7 tys. ha w 2002 roku), jak i udziału w strukturze zasiewów (46,9%). Zbożem wykazującym największy wzrost, tak w odniesieniu do powierzchni uprawy, jak i udziału w strukturze zasiewów była kukurydza na ziarno. W 2020 roku areal kukurydzy na ziarno zajmował 44,0 tys. ha – 14% udział w strukturze zasiewów. Był to ponadtrzykrotny wzrost powierzchni w porównaniu z 2010 rokiem [Ślusarz i in. 2022, s. 28]. Tendencje wzrostowe w latach 2010–2020 odnotowano również w odniesieniu do powierzchni uprawy rzepaku i rzepiku – z ponad 15 tys. ha do ponad 25 tys. ha, czyli o 62,5%. Natomiast największy spadek powierzchni upraw odnotowano w odniesieniu do uprawy ziemniaków – spadek o 54,1% (z prawie 30 tys. ha w 2010 roku do około 15 tys. ha w 2020 roku). W ciągu ostatnich 20 lat w odniesieniu do uprawy ziemniaka można mówić o dramatycznym spadku. Świadczy o tym fakt, że w 2002 roku uprawa ziemniaka zajmowała w województwie podkarpackim 64,3 tys. ha, co stanowiło 17,5% powierzchni zasiewów w regionie, podczas gdy ten udział w strukturze dla kraju wynosił tylko 7,5% [US Rzeszów 2002, s. 31]. Na początku XXI wieku Podkarpacie znajdowało się w czołówce producentów ziemniaków w Polsce. Również zmniejszeniu uległ areal uprawy buraków cukrowych. W 2020 roku był mniejszy o 22,3% niż w 2010 roku.

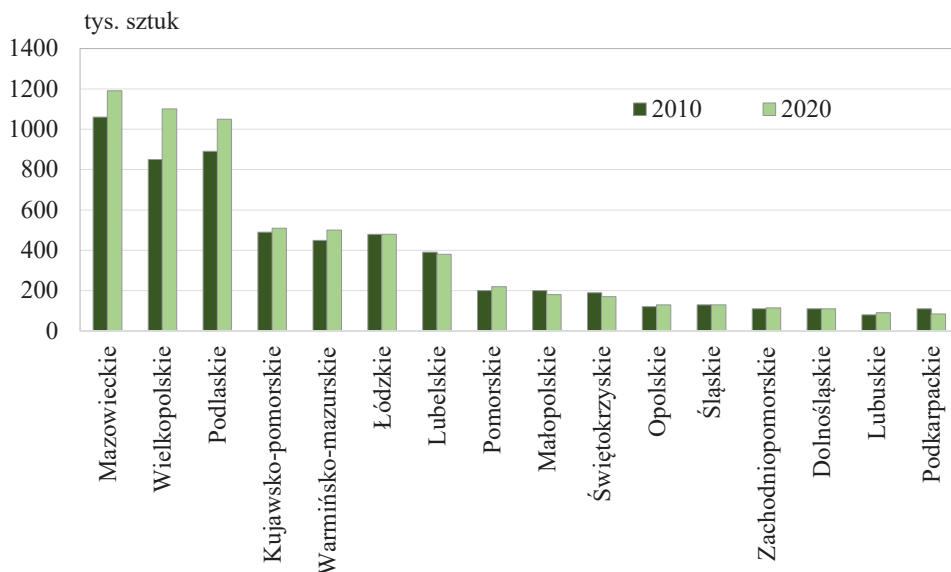
Oceniając zmiany zachodzące w produkcji roślinnej w latach 2010–2020, należy zwrócić uwagę na pojawiające się niebezpieczeństwa, a mianowicie: wyraźnie zmniejsza się powierzchnia uprawy roślin okopowych i niebezpiecznie wzrasta udział mniej pracochłonnych upraw zbożowych, prowadzący wręcz do monokultury zbożowej. Taka sytuacja ogranicza możliwość prowadzenia właściwego płodozmianu i zmianowania roślin, a tym samym uniemożliwia wykorzystanie w produkcji naturalnego potencjału przyrodniczego gospodarstw [Ślusarz i in. 2022, s. 54–55].

Oceniając zmiany zachodzące w produkcji zwierzęcej w regionie Podkarpacia, w pogłowiu zwierząt, które nastąpiły pomiędzy latami 2010 a 2020, należy odnotować duże spadki pogłowia wszystkich gatunków zwierząt gospodarskich (tabela 1). Pogłowie bydła w 2020 roku wynosiło ogółem w województwie 79,9 tys. sztuk i stanowiło tylko 1,3% pogłowia bydła w Polsce, co dawało ostatnie miejsce wśród wszystkich regionów (rysunek 6). W porównaniu z 2010 rokiem liczebność stada zmniejszyła się o 33,9 tys. szt., tj. o 29,8% (w Polsce odnotowano wzrost o 9,9%). Zatem w regionie wystąpiła odwrotna tendencja niż w kraju. Oceniając liczebność tego pogłowia z perspektywy PSR z 2002 roku, gdy pogłowie liczyło 199,7 tys. sztuk [US Rzeszów 2002, s. 36], można pisać o dramatycznym spadku pogłowia bydła na Podkarpaciu, bo w 2020 roku było

Tabela 1. Pogłowie zwierząt na Podkarpaciu w latach 2010 i 2020

Rok	Pogłowie zwierząt [sztuki]					
	bydło ogółem	w tym krowy	świnie	owce	konie	kozy
2020	79 928	43 235	135 389	16 278	9 286	3 060
2010	113 759	72 107	295 982	19 040	16 739	13 600

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

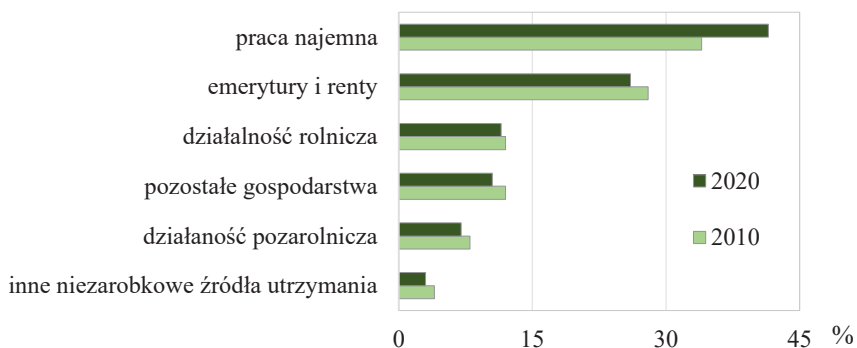


Rysunek 6. Pogłowie bydła w regionie Podkarpacia na tle kraju w 2020 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

to zaledwie 40% stanu tego pogłowia z 2002 roku. Spadkowi pogłowia bydła ogółem w 2020 roku towarzyszył również spadek pogłowia krów, aż o 40,1%. Obsada zwierząt stanowiła zaledwie 33,3% poziomu krajowego i różnice te ciągle pogłębiają się. Jeszcze w 2002 roku ta obsada w województwie (24,7 sztuki na 100 ha UR) stanowiła 75,5% poziomu krajowego. Świadczy to o marginalizację Podkarpacia w produkcji bydłowej. Jest to o tyle niepokojące, że na Podkarpaciu występują obszary górskie i podgórskie, dysponujące dużym potencjałem paszowym użytków zielonych dla zwierząt trawożernych. Trzeba mieć świadomość, że użytki zielone w górach pełnią nie tylko funkcje paszowe, ale również ważne funkcje ekologiczne, krajobrazowe, kulturowe związane z tradycyjnym wypasem zwierząt, a nade wszystko związane z gospodarką wodną [Ślusarz, Gołębiowska 2015, s. 302-308]. Drastyczne spadki pogłowia zwierząt, tradycyjnie utrzymywanych w górach, prowadzi do degradacji użytków zielonych i ograniczenia realizacji ich funkcji ważnych w całokształcie rozwoju obszarów górskich i w realizacji zrównoważonego rozwoju. Produkcja zwierzęca dostarcza oprócz produktów podstawowych, dla których jest prowadzona, również nawozów organicznych, bardzo ważnych dla utrzymania gleby w wysokiej kulturze. W przypadku chowu bezściółkowego gnojowica może stanowić ważny surowiec do produkcji biogazu. Obserwowany w regionie spadek pogłowia zwierząt to ograniczenie potencjalnych zasobów nawozów organicznych, co w przypadku Podkarpacia, gdzie poziom nawożenia mineralnego jest niski, nie jest obojętne. W dłuższej perspektywie może to wpływać na efekty wykorzystania potencjału ziemi i produkcji roślinnej [Ślusarz i in. 2022].

Zmiany strukturalne zachodzące w rolnictwie rzutują na dochody ludności rolniczej. Obecnie zasadnicze znaczenie w kształtowaniu sytuacji dochodowej ludności obszarów wiejskich ma praca najemna. Dotyczy to zwłaszcza dochodów w rozdrobnionym rolnictwie województwa podkarpackiego (rysunek 7).



Rysunek 7. Struktura gospodarstw rolnych w województwie podkarpackim według głównego źródła dochodów w 2020 roku

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

W 2020 roku praca najemna była podstawowym źródłem dochodów dla 40,9% gospodarstw domowych w regionie. Jest to wzrost o 6,2 p.p. w stosunku do 2010 roku, w którym gospodarstwa takie stanowiły 34,7% ogółu gospodarstw rolnych. Udział gospodarstw domowych, w których dochody z pracy najemnej przekraczały 50% dochodów ogółem, był zróżnicowany w powiatach regionu. Najwyższy odsetek takich gospodarstw odnotowano w powiecie mieleckim – 45,7%, najniższy zaś w powiecie leskim – tylko 6,8% ogółu gospodarstw. Widoczny jest wyraźny związek z rynkiem pracy. W powiatach, w których taki rynek jest dobrze rozwinięty (powiat mielecki) więcej gospodarstw opiera swoje dochody na pracy najemnej. Odwrotnie wygląda sytuacja tam, gdzie ten rynek pracy jest skromny – przykład górskiego powiatu leskiego. Dla dużej części gospodarstw (26,4%) głównym źródłem utrzymania były emerytury i renty, chociaż ich udział zmniejszył się w stosunku do 2010 roku. Dopiero na trzecim miejscu (11,7%) były gospodarstwa, w których działalność rolnicza stanowiła główne źródło utrzymania i był to niewielki spadek (o 0,4 p.p.) w stosunku do 2010 roku. W analizowanym okresie zmniejszył się także z 8,1% w 2010 roku do 7,1% w 2020 roku udział gospodarstw, w których głównym źródłem dochodów była działalność pozarolnicza oraz gospodarstw z udziałem innych niezarobkowych źródeł utrzymania (poza emeryturą i rentą). W tym przypadku był to spadek z 4,3% w 2010 roku do 3,5% w 2020 roku.

Oprócz źródeł dochodów ważna jest również wysokość dochodów, która w przypadku gospodarstw rolnych jest ściśle związana z ich wielkością ekonomiczną³. Wielkość ekonomiczna gospodarstwa rolnego w województwie podkarpackim (średnia), w którym głównym źródłem utrzymania gospodarstwa domowego była działalność rolnicza wynosiła 23,6 tys. euro i była prawie dwukrotnie niższa od średniej w kraju, wynoszącej 45,7 tys. euro. Równocześnie wielkość ekonomiczna podkarpackich gospodarstw, w których główne źródło utrzymania stanowiła działalność rolnicza, była prawie czterokrotnie wyższa od średniej wielkości ekonomicznej obliczonej dla ogółu gospodarstw w regionie (6,0 tys. euro). W kraju te dysproporcje były znacznie mniejsze. Średnia krajowa gospodarstw z rolnictwem jako głównym źródłem utrzymania była tylko dwukrotnie wyższa od średniej wielkości ekonomicznej obliczonej dla ogółu gospodarstw rolnych. To pośrednio odzwierciedla niską pozycję ekonomiczną rolnictwa podkarpackiego w Polsce i wynikającą z tego jego słabość ograniczającą jego możliwości rozwoju, możliwości optymalnego wykorzystania ich potencjału, a tym samym i realizacji wyzwań związanych ze zrównoważonym rozwojem.

³ Wielkość ekonomiczna gospodarstwa rolnego jest to wartość całkowitej standardowej produkcji gospodarstwa rolnego wyrażona w Euro.

PODSUMOWANIE

Stan rolnictwa Podkarpacia w II dekadzie XXI wieku jest odzwierciedleniem zasłóści historycznych oraz procesów zachodzących na przełomie XX i XXI wieku, które w połączeniu ze specyfiką regionu rzutują na kierunki i tempo zmian strukturalnych zachodzących w regionie. Generalnie należy stwierdzić, że na Podkarpaciu postępują procesy dezagraryzacji. Potwierdzeniem tego jest przede wszystkim spadek liczby gospodarstw, powierzchni użytków rolnych i liczby gospodarstw, dla których dochód z gospodarstwa rolnego jest głównym źródłem utrzymania rodziny. W badanym okresie duży spadek liczby gospodarstw nie przyczynił się do istotnej poprawy struktury obszarowej gospodarstw i średniej ich wielkości. Rozdrobniona struktura gospodarstw to główna bariera ich rozwoju w konkurencyjnych warunkach rynkowych i przyczyna pogarszającej się pozycji rolnictwa regionu w skali kraju. Słabości ekonomiczna dominujących małych gospodarstw (prawie 77% o powierzchni poniżej 5 ha) ogranicza możliwości wykorzystania ich potencjału, a tym samym realizację zrównoważonego rozwoju. Przy tej niekorzystnej strukturze obszarowej, należy jednak zwrócić uwagę na postępujące procesy polaryzacji gospodarstw i koncentracji ziemi (wzrost udziału gospodarstw o powierzchni powyżej 15 ha). W ich dyspozycji jest już 36,8 % użytków rolnych.

Małe obszarowo gospodarstwa nie mogą korzystać z efektów skali upraszczając swoją produkcję. W pierwszej kolejności rezygnują z pracochłonnej produkcji zwierzęcej. Dramatyczny spadek pogłowia zwierząt, zwłaszcza bydła, to zerwanie tradycyjnych związków pomiędzy produkcją roślinną i zwierzęcą. Skutkiem tego jest ograniczenie nawożenia organicznego – tak ważnego dla zachowania żyzności gleb i ich wydajności. Uproszczenie następuje również w produkcji roślinnej, gdzie następuje zmniejszanie udziału w strukturze roślin okopowych i pastewnych, co ogranicza możliwości właściwego zmianowania roślin, tak ważnego dla zachowania równowagi w środowisku. Niebezpiecznie zwiększa się udział roślin zbożowych w strukturze zasiewów, a w wielu gospodarstwach z grupy największych obszarowo, pojawia się wręcz monokultura zbożowa. Szczególnie duże zagrożenie dla zrównoważonego rozwoju stanowi radykalny spadek pogłowia bydła i owiec, zwłaszcza w obszarach górskich dysponujących dużym potencjałem pasz na użytków zielonych, na których brak tradycyjnego wypasu ogranicza realizację wielu pozaprodukcyjnych funkcji.

Zachodzące w rolnictwie Podkarpacia zmiany strukturalne stanowią zagrożenie jego marginalizacją i równocześnie zagrożenie dla realizacji zrównoważonego rozwoju w obszarach wiejskich regionu. W świetle powyższego można zaryzykować stwierdzenie, że instrumenty wspólnej polityki rolnej, z której od wielu lat może korzystać rolnictwo Podkarpacia, są mało skuteczne w rozwiązywaniu problemów rozdrobnionego,

zapóźnionego w rozwoju rolnictwa. Wykazany brak znaczących zmian w strukturze obszarowej gospodarstw oraz w dynamice ich średniej powierzchni, upoważnia do stwierdzenia, że przy rozwiązywaniu obecnych problemów rolnictwa regionu należy uwzględnić model bazujący na rozdrobnionej i zróżnicowanej strukturze gospodarstw. W takim układzie należy poszukiwać rozwiązań związanych z głównym wyzwaniem, jakim jest zwiększenie produktywności zasobów [Wilkin 2020], ale równocześnie należy poszukiwać rozwiązań racjonalnego wykorzystania potencjału rozdrobnionego rolnictwa. To wymaga wsparcia instytucjonalnego i stanowi duże wyzwanie dla polityki rozwoju obszarów wiejskich, zwłaszcza na poziomie regionalnym, gdzie występuje duże zróżnicowanie uwarunkowań rozwoju i konieczne staje się stosowanie rozwiązań i instrumentów dostosowanych do specyfiki regionów. Stąd wynika potrzeba pogłębionych badań, odnoszących się do oceny efektywności i skuteczności stosowanych instrumentów polityki rolnej na poziomie lokalnym oraz poszukiwania rozwiązań ograniczających problemy wynikające z niekorzystnych zmian strukturalnych w rolnictwie. Rozwiązania takie powinny wpisywać się w kierunki rozwoju obszarów wiejskich, bazujące na wielofunkcyjności, przedsiębiorczości i endogeniczności, które powinny nakładać się na charakterystykę środowiska przyrodniczego [Zegar 2008], a więc wpisywać się w koncepcje zrównoważonego rozwoju. Dodatkowo, w kontekście postępującego rozwoju społeczeństwa informacyjnego, w którym ważną rolę w rozwiązywaniu problemów odgrywają technologie informacyjno-komunikacyjne, warto uwzględnić działania wpisujące się w koncepcję rozwoju obszarów wiejskich proponowaną przez UE, zwaną „smart villages”. Kierowana ona jest przede wszystkim do wsi, które „upadają” z powodu oddalenia i postępującej depopulacji [Kalinowski i in. 2021], a takich nie brakuje w peryferyjnych obszarach Podkarpacia. W poszukiwaniu rozwiązań trudnej sytuacji rolnictwa Podkarpacia warto sięgnąć po doświadczenia związane ze spółdzielczością i z grupowym użytkowaniem gruntów i maszyn, które w wielu krajach w istotny sposób wpływały na funkcjonowanie gospodarstw w trudnych, konkurencyjnych warunkach (zwłaszcza tych mniejszych obszarowo i słabszych ekonomicznie). Kluczową rolę w przypadku spółdzielczości, jak i grupowego użytkowania odgrywa współpraca, współdziałanie i aktywizacja społeczności lokalnych, które są również eksponowane we wszystkich współczesnych koncepcjach rozwoju obszarów wiejskich.

BIBLIOGRAFIA

- Baer-Nawrocka Agnieszka, Walenty Poczta. 2022. Nowe szanse i zagrożenia dla polskiego rolnictwa wynikające z polityki unijnej i sytuacji globalnej. [W] *Polska wieś 2022. Raport o stanie wsi* (New opportunities and threats for Polish agriculture resulting from the EU policy and the global situation. [In] *Polish countryside 2022. Report on the condition of the countryside*), eds. Jerzy Wilkin, Andrzej Hałasiewicz, 83-98. Warszawa: Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Czarnecki Adam. 2010. Procesy urbanizacji na obszarach wiejskich w Polsce. [W] *Przestrzenne społeczno-ekonomiczne zróżnicowanie obszarów wiejskich w Polsce* (Urbanization processes in rural areas in Poland. [In] *Spatial socio-economic diversity of rural areas in Poland*), eds. Monika Stany, Mirosław Drygas, 61-64. Warszawa: IRWiR PAN.
- Czudec Adam, Ryszard Kata, Teresa Miś. 2017. *Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich w wymiarze regionalnym* (Sustainable development of rural areas in the regional dimension). Poznań: Bogucki Wydawnictwo Naukowe.
- Grzelak Aleksander. 2022. *Dochody a aktywa w gospodarstwach rolnych w Polsce na tle krajów Unii Europejskiej* (Income and assets in agricultural holdings in Poland in comparison with European Union countries). Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu.
- Kalinowski Sławomir, Łukasz Komorowski, Anna Rosa. 2021. *Koncepcja smart villages. Przykłady z Polski* (Smart Village concept. Examples from Poland). Warszawa: IRWiR PAN.
- Majchrzak Adam. 2015. Ziemia rolnicza w krajach Unii Europejskiej w warunkach ewolucji wspólnej polityki rolnej (Agricultural land in EU countries in terms of the common agricultural policy evolution). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Matuszczak Anna. 2020. *Ewolucja kwestii agrarnej a środowiskowe dobra publiczne* (The evolution of the agrarian question and environmental public goods). Warszawa: IERiGŻ -PIB.
- Rosner Andrzej. 2010. Przestrzenne zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a dynamika przemian. [W] *Przestrzenne, społeczno-ekonomiczne zróżnicowanie obszarów wiejskich w Polsce* (Spatial differentiation of the level of socio-economic development of rural areas and the dynamics of changes. [In] *Spatial, socio-economic diversity of rural areas in Poland*), eds. M. Stanny, M. Dygas, 11-27. Warszawa: Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Stanny Monika. 2013. *Przestrzenne zróżnicowanie rozwoju obszarów wiejskich w Polsce* (Spatial differentiation of rural development in Poland). Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Ślusarz Grzegorz, Barbara Gołębowska. 2015. Wykorzystanie endogenicznych cennych przyrodniczo zasobów regionu w jego rozwoju (The use of endogenous valuable natural resources in the development of the region). *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu XVI* (6): 302-308.

- Ślusarz Grzegorz, Marek Cierpiął-Wolan, Ewa Leniart, Bernadeta Ziomek-Niedzielska. 2022. *Rolnictwo i obszary wiejskie Podkarpacia w II dekadzie XXI wieku w świetle Powszechnego Spisu Rolnego 2020* (Agriculture and rural areas of Podkarpacie in the second decade of the 21st century in the light of the 2020 Agricultural Census). Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- UMWP (Urząd Marszałkowski Województwa Podkarpackiego, Marshal's Office of the Podkarpackie Voivodeship). 2013. *Strategia Rozwoju Województwa – Podkarpackie 2020* (Strategy for the Development of the Voivodeship – Podkarpackie 2020). Rzeszów: UMWP Departament Rozwoju Regionalnego.
- UMWP (Urząd Marszałkowski Województwa Podkarpackiego, Marshal's Office of the Podkarpackie Voivodeship). 2015. *Regionalna Strategia Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata 2014-2020 na rzecz inteligentnej specjalizacji* (Regional Innovation Strategy of the Podkarpackie Voivodeship for 2014-2020 for smart specialization). Rzeszów: UMWP.
- US Rzeszów (Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Statistical Office in Rzeszów). 2003. *Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań. Powszechny Spis Rolny 2002. Użytkowanie gruntów, powierzchnia zasiewów i pogłowie zwierząt gospodarskich, województwo podkarpackie* (National Population and Housing Census. National Agricultural Census 2002. Land use, sown area and livestock population, Podkarpackie Voivodeship). Rzeszów: US.
- US Rzeszów (Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Statistical Office in Rzeszów). 2022. *Raport o sytuacji społeczno-gospodarczej województwa podkarpackiego 2022* (Report on the socio-economic situation of the Podkarpackie Voivodeship 2022). Rzeszów: US.
- Wawrzyniak Bolesław, Bogdan Wojtasik. 2000. *Struktura agrarna czynnikiem kształtowania obszarów wiejskich (na przykładzie regionu kujawsko-pomorskiego)* (Agrarian structure as a factor in shaping rural areas (on the example of the Kujawsko-Pomorski region)). *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu* II (6): 295-301.
- Wilkin Jerzy. 2020. *Zrozumieć i opisać polską wieś – synteza raportu*. [W] *Polska wieś 2022. Raport o stanie wsi* (Understanding and describing the Polish countryside – a synthesis of the report. [In] Polish countryside 2022. Report on the condition of the countryside), eds. Jerzy Wilkin, Andrzej Hałasiewicz, 11-28. Warszawa: Fundacja na rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Zegar Józef Stanisław. 2008. *Refleksje nad ewolucją wsi* (Remarks on the rural community's evolution). *Wieś i Rolnictwo* 3 (140): 37-43.

STRUCTURAL CHANGES IN AGRICULTURE IN PODKARPACIE IN THE SECOND DECADE OF THE 21ST CENTURY

Key words: agriculture, region, structural changes, sustainable development, Podkarpacie

ABSTRACT. The purpose of this article is to assess the structural changes taking place in the agriculture of Podkarpacie. The main source of data used in the analysis was the results of the last two general agricultural censuses for the years 2010 and 2020. The area structure of farms, their average area and the structure of land use, which are important components of the agrarian structure of the region, were analyzed. On the basis of the indicators of structure and dynamics, an assessment was made of the changes taking place in relation to the production potential of farms and their consequences for the development of farms in the region. Research showed further worsening of the deagrarianisation processes in Podkarpacie and deepening of this negative trend the agriculture of the region. The decreasing number of farms does not translate into an improvement in the unfavorable area structure and average farm size. The fragmented structure of farms has been the main barrier to their development in competitive market conditions and the reason for the deteriorating position of agriculture in comparison with the rest of Poland. The economic weakness of small farms, which dominate the region, limits the possibility of using their potential, and thus the implementation of sustainable development. The radical decrease in the number of cattle and sheep is a particularly serious threat, especially in mountainous areas with a large potential for fodder from grasslands, the agricultural use of which allows many non-productive functions to be performed.

AUTHOR

GRZEGORZ ŚLUSARZ, DR HAB. PROF. UR
ORCID: 0000-0002-3922-0831
University of Rzeszów, Poland
Institute of Economics and Finance
e-mail: gslusarz@ur.edu.pl

Proposed citation of the article:

Ślusarz Grzegorz. 2023. Zmiany strukturalne w rolnictwie Podkarpacia w II dekadzie XXI wieku. *Annals PAAAE* XXV (1): 264-280.